

953

TOPIC: HISTORY OF NAVITI.
INFORMANT: RATU LIVINAI BOSE. (M74)
PLACE OF ORIGIN: MAROU NAVITI
YASAWA.
PLACE OR INTERVIEW: NAVITI ISLAND.

DATE: NOVEMBER 1984.

INVESTIGATOR: ~~XXXXXXXXXX~~. Wilkie D
TR

Ia, vinaka vakalevu, na gauna na kena tawa ko Naviti. Na kena i tukutuku au rogoca vei ratou na noqu qase, na tukaqu. Na gauna e ratou vosa kina na tukaqu se keitou veitalanoa, se tu saraga vei au na i tutu vakayalowai. Au sega ni taura rawa na nona vakamacala taka vei au na kena tawa ko Naviti. Ni bera ni qai tawa o Viti sa tawa i liu o Naviti. O Naviti gona ogo, a qai buli rawa kina na yaca ogo o Viti me qai yacana tu e na gauna ogo. Ia sa buli rawa tu na yacani yanuyanu ogo me ko Naviti. E tukuna vei au o rau na noqu qase, ni tawa i liu o Naviti. Qai muri mai o ira e ra qai lako mai Tailevu, mai Ba, so e mai tiko i Vitogo. Me mai tawa o Naviti. Ia au sa na qai taura ga na kena tawa o Naviti, e na veitarogi vanua. Na i matai ni yavusa e lako mai Votua, o ratou mai Somosomo, na yavusa o Somosomo. Na nodratou biuti Votua mai, ratou yaco i Somosomo. Ratou yaco mai Somosomo, e yacani vanua mai Somosomo, e na yanuyanu ogo o Naviti, ia e lala tu na vanua ogo. Ratou sa mai vakaitikotiko i Somosomo. Sa oti e dua na gauna na nodratou tiko mai Somosomo, sa ratou qai vinakata na Turaga ni Somosomo me ratou volita na yanuyanu ogo. E ratou sa qai biuta mai na nodratou i tikotiko, ratou sa qai cabe mai delana, ratou siro mai i yasana ka dua, ratou qai mai

raica na we ni tamata ni sa tu e na dua tale na yasa ni vanua
 ko Naviti. Ratou lesu tale i Somosomo, ratou lai tukuna ni
 sa so na tamata e ra sa tiko e na ucuna. Ratou sa qai tovolea
 tiko me ratou veikilai, sa mani dua na gauna ratou sa qai
 veiraici. Ratou sa lai veiraici, o ratou na tiko mai yasana
 ka dua, ratou sa qai veikilai ni o ratou ga oqo, e ratou a tiko
 vata mai Ba. O ratou vata sara ga oqori e ratou a tiko vata mai
 Ba. Ratou sa mai tawana na yanuyanu oqo o Naviti. Ia ratou sa
 mai veikilai, ni ratou a lako vaka mai e na dua na vanua. Ratou
 sa qai mai vakatawana tiko e rua na yavusa. Na yavusa ko
 Somosomo kei na yavusa o Suilevu. Sa mani tubu kina na nodra-
 tou veiwekani. Sa qai musu i rua na yanuyanu ko Naviti. Mai
 na daku ni vanua, me tekivu mai Naituvatuva, me yaco tale i
 Natalakilau, e kedratou mai Somosomo. Tekivu mai Hatalakilau
 me yaco mai Naituvatuva na kedratou mai Nasuilevu. Sa qai
 wase rua na yanuyanu o Naviti me rua na yavusa. Sa oti e dua
 na gauna balavu, e ratou sa qai yaco mai na Turaga na Tui Koro.
 Na turaga na Tui Marou, o ratou tale ga na turaga na Tui Marou
 e ratou lako tale tiko ga mai Ba. Na vanua tale ga e ratou
 lako mai kina na yavusa ko Somosomo, kei na yavusa o Suilevu.
 Ratou yaco mai ratou mai vakaitikotiko i Cuvu, mai Soso.
 Sa oti e dua na gauna balavu na nodratoutiko mai Cuvu, ratou
 sa qai biuti Cuvu mai me ratou gole mai ki Marou. Ratou sa mai
 tiko i Marou, ratou sa yaco mai Marou, e ratou sa tiko kina na
 Turaga mai ~~Suilevu~~ Suilevu, o ratou na yavusa o Lomailiu. E sa
 mai tolu na yavusa e ratou sa mai tawana tiko na yanuyanu oqo.

Sa qai lako tale ga mai e dua na wasewase ni tamata e lako tale tiko ga mai Ba. Ya o ratou na Ratu na Tui Naviti. Ko ya na i katolu ni tamata e ra lako mai Ba, ka ratou mai tawana na yanuyanu kô Naviti. Sa biu mai ko Ba, sa ratou mai tiko i Naviti, ratou yaco mai e na dua na yanuyanu i Naviti ka yacana tiko o Vawa. Sa ratou toka mai Vawa, sa rauta e dua na gauna balavu, ratou sa qai toki mai o ratou na yavusa Ratu oqo, me ratou toki mai i Kese. E sa qai va tu na yavusa e tawani Naviti tiko,

-- O ratou na turaga ni Solevu e ratou yaco mai vei?

Ratou yaco mai liu i Malevu, o ratou na i karua.

-- O ratou mai Somosomo e ratou vakadodonu ga mai Somosomo?

Io.

-- O ratou na yavusa Koro?

O ratoj na yavusa Koro e ratou lako mai Cuvu. Ratou lako mai ratou lako sara i Marou. Mai vua na turaga na Tui Marou.

-- O Ratu e ratou lako mai Ba, ratou qai lako i Kese?

Io. Sa mai tawana tiko o Kese na Turaga na Ratu, na Tui Naviti. Au sa mani soqoni ratou ga mai Somosomo, o Suilevu se tu ga mai kina, o ratou mai Koro e ratou se tiko ga mai Cuvu. Ratou sa qai lako mai na Turaga na Tui Marou, ratou mai tiko i Marou. Ia o ratou na Tui Naviti, e ratou sa qai tiko ga yani i Kese. Sa qai caka e dua na veibuli mai Kese. Sa qai buli kina e dua na turaga na Ratu me vakatokai me Ratu. Ya o keitou na yavusa na Ratu na Tui Naviti. Sa buli e dua na Ratu, sa buli e dua na Ratu mai Kese, sa toka e na i tokatoka ni veibuli, sa qai lako tale mai e dua na tamata mai na yavusa na Ratu, ratou sa qai mai lawaki

taka na tamata ka buli. Sa dabe toka e na i tokatoka vakaturaga sa vakarau tiko na veibuli, Ratou sa qai lako tale ga mai e dua tale vei ratou na yavusa na Ratu, ratou sa qai kauta mai e dua na i kovo na tamata. Sa qai lai tukuni vei koya e vakarau buli, na nomu dabe tiko i cake oqori o via kana tiko, mo siro mada mai e na nomu i tokatoka Turaga oqo mo mai kana mada. O na sega ni mamau ke o na toka oqori e na nomu i tokatoka nivei buli. Sa qai siro mai ra na Turaga e via buli tiko o ya, me sa mai kani a na i coi e vakaraitaki tiko ko ya, sa mani sega ni nanuma o koya na nona buli. Sa mani sega ni buli o koya ka dodonu me caka i Kese, sa mani sega ni dua e buli kina. Keitou sa qai veiseyaki na yavusa na Ratu, keimami sa veicudruvi e na ka a yaco oya. Sa qai so na kena i wase e lako i Naviti, Soso. Dua na kena i wase e sa lako i Gunu. So na kena i wase sa lako mai Marou, na yavusa na Ratu sa qai lako i veikorokoro. E so e ra tiko mai Soso, so sa tiko mai Muaira, so sa tiko mai Kese, so e tiko i Marou, so e tiko i Gunu. Qo o ira na yavusa na Ratu, na Tui Naviti.

- Na cava beka o ni rawa ni tukuna Ratu, se na mataqali cava ratou mai lawaki taka na i tutu vaka Tui Naviti?
 O ratou ga mai Kese oqori. E ratou tiko i Kese oqori.
- Ratu, na nomuni talanoa taka tiko mai vei au, na i lakolako e lako tiko mai Ba, qo ra gole ga mai e na nodra via vaqara vanua vou, se ra cemuri beka mai, se cava?
 E ra lako tiko mai oqo, e na yasana ni valu. Na i valu a caka tiko mai Ba mai Votua.
- O cei e ra a vala tiko mai oya i Ba?

oOira na turaga ni Tailevu e ra a vei valuvaluti tiko o ya mai Ba. Ratou lai valuti tiko kina o ratou mai Votua. Na i matai ni valu a caka mai Ba na yacana na Vatucerevuka. Na Vatucerevuka oqo, e ratou sa gole mai kina, na Turaga ni Somosomo. O keitou na yavusa Ratu, keitou se biuti Votua talega, me keitou lako ki Yakete. Qo na i matai ni valu. Na i karua ni valu, qo o ira na Turaga ni Vadra. O koya na Turaga ni Vadra o ya, na i karua ni valu e caka mai Votua. A vakamai kina na nona vale na Ratu na Tui Votua. Ratou sa qai lako mai kina na i wasewase ni kai Suelevu, e ratou wase i rua mai. Dua na kena i wase e lako i Vitogo, dua na kena i wase e ratou qai lako mai Naviti, me ratou mai tawani Naviti. Na i katolu ni valu, o ratou na turaga na Tui Marou, eratou didi, baleta na ulu ni kue, ya na ulu ni ika. Na kue na ika babalavu ga ra tu i veidogo, na duna. Vaka na bonu. Qo ratou didi kina na Turaga na Tui Marou, ratou qai dro mai. Ratou sa mani gole sara mai Naviti. Keitou keitou lako mai e na i matai na vala keitou mai tiko sara i Yakete. Na i katolu ni valu, e vakalutui kina na vale nei Bete, na nona vale e dua na turaga ni Votua ka yacana o Bete, sa qai lai sivia yani na nona vale me lutu i wai. Ratou sa qai dro mai o Bete ratou sa qai mai tiko ni kua i Yageta. Io, o keitou na Ratu keitou biuti Ba me keitou gole i Yakete. Keitou biuti Yakete mai me keitou gole i Vitogo, Keitou tiko mai Vitogo keitou qai gole mai ki Naviti. Ia ni keimami sa veisei kece sa qai sega tu ni dua e Buli. Me Tui vei keitou na Ratu. Sa qai sega tu ni dua na neitou Turaga. Sa qai dua ga na nodratou Turaga mai Marou, ratou sa yaco mai. Ratou sa mai

veibuli na turaga ni Suilevu oqo. Ratou bulia na Tui Marou. Keitou sa lako i Soso, ratou muri keitou tale yani o ratou na Turaga ni Tailevu. Sa qai buli kina na Turaga na Tui Naviti.

-- Dua tale beka na i talanoa o ni rogoca me baleti ita taucoko na lakolako mai oqo? Ha veidui Turaga e ra sa mai tiko e na veikoro e ra sa mai tiko i Naviti. E caka beka e dua na sasaga me dua vei ira e liutaki ira?

E sega. E ra sa veikilai sara tu ga na nodra lako tu oya. Sa kilai tu o koya e Turaga. O ratou na lako mai Somosomo oqori, na nodratou lako mai, e ratou sega ni mai veibuli me dua na nodratou Turaga ni veiyavusa.

-- E dua na i talanoa au rogoca, au rogoca tiko ga vakaca, me baleta na nita, e ra a veisisivi nita beka.

Ko ya na gauna keitou yaco mai kina i Koro, o ratou na turaga na Ratu. Keitou qai Nita, na kau drokadroka keitou cakava. Qai waqa na neitou buka na neitou mataqali, na kena waqa na na nodratou buka o ya, o ratou ga ratou a cata na kena caka na veibuli oya. Me kakua ni buli na Ratu o koya duadua a qase. Ia o koya taudua ka qase, ka sa toka e na i tokatoka e na gauna ni veibuli. Me buli kina me Tui Naviti. O ratou na lawaki o ya e ratou a waqa na nodratou nita. O ratou ga oqori mai Kese. Ra tou se tiko taucoko sara tiko ga oqori mai Kese.

-- Sa vinaka vakalevu Ratu, ni sebera ga ni tini nanodaru veitalanoa taumada au na via tarogi kemuni mada kina, me baleta na nomudou koro oqo, o Marou e dua beka na kena i Balebale?

Na yaca ni balebale ni koro. Na Marou oqo na yacana na rourou ni cakau. Na vosa vaka Yasawa na rourou ni cakau. Ko na takelo ni cakau, ia na kena vosa vaka-Yasawa na rourou ni cakau. O Malevu na malevu ni cakau. Na malevu ni cakau. Ko na cakau e tu oqori, e qai lai cawiri vakasauri va oqo. Na kena malevu na yacana vaka- Yasawa. O Kese baleta ga ni ra lako mai Koro, e so na kai Koro e ra tiko i Kese oqori e ra lako yani i Marou. E so na tubuqu o au. O ratou na turaga tiko oqori i Kese, o ratou qori e ratou turaga ni Marou. E dua na i wase ni lewe ni koro e ratou tiko qori i Kese. Ratou via lai tiko e na i tikotiko vaka-Turaga, sa mani lai medre na i tikotiko mai Kese.

-- E dua beka na i talanoa ni tikotiko vakaturaga oqori o Soso? O Soso, na soso ga. Na yacani vanua oqori o Soso. Ni kua sa sa mai yacana tu o Naviti. Na kena i balebale, o Tui Naviti, e se sega ni via taura na Soso, e sa via tauri Naviti tikoga.

-- O Soso na toba beka o ya?

Io, na toba. Qori na Soso naba dua, naba rua e tiko mai Bau, naba tolu e tiko mai Kadavu, mai Naceva.

-- Dua beka na i talanoa o rogo~~va~~ me baleta na koro mai cake oya, na Somosomo?

O ratou mai Somosomo oqo, o ratou na somo, Na somo e dau yacana vei keimami na ibe. Baleta o Somosomo e vanua ni wai. Na vanua ni wai e ra mai digitaka o ira mai liu. Na wai e ratou tiko kina e dau toni kina na somo ko na somo ni ibe. Qo na kena i vakadewa e ra dau tukuna na qase, me baleti Somosomo.

- Vinaka vakalevu Ratu, ni sebera ga ni oti na nodaru katokatonu e tiko tale beka na ka o ni via tukuna, me baleta na nodaru veitalanoa me baleti Naviti, se o Yasawa beka. Dua tale beka na ka o ni via tukuna, sa rairai kena gauna oqo? Ia oqo na kena i dewadewa me tawa o Naviti vei ira mai Tailevu. Sa qai vakadeitaki tu e na nodra veitalanoa na qase, ni na koro oqo o Vaturua, e rua na hikeni, e dua e tiko i ke, ka dua e tiko mai Tamusuka. Ko na vanua e ra dau lai sisili tu kina i Sawailau, na qara. E volai tu kina e dua na mata ni vola. Sega ni vosa vaka i ke, sega ni vosa vaka-Viti, ia e tiko gona kina na matani vola oya. Tu sara ga i mata ni qara. Ratou lako mai na tamata e ra dau mai tovolea me ra wilika rawa, ya e ra sega ni rawa ni wilika. Ya e vaka tu na mata ni vola vaka Jaina se Idia, vaka Madarasi, Kevaka o lako kina o na rawa ni lai wilika, e tu sara ga i mata ni qara.
- Vata kei na dua na i vakamacala me baleta na vanua oqo o Yasawa, na kena i balebale na Yasawa? Au taura rawa tu ga na i balebale oqo na Yasawa baleta ni sa yawa na nodra vakaqara tu na kato, qai tukuni i loma ni qara, tou sa kua ni lakova na kato ni sa rui yawa. Sa mani vakatokai tu na vanua oqo me o Yasawa, ni sa rui yawa. Vosota au sega ni rawa ni tukuna vei iko e so na ka dredre niu sega ni rawa ni tukuna. Niu sega ni kila.
- E dua fale na ka o ni via tukuna Ratu? Au via vakuria ga e na noqu vakadinadinataka ga yani na, baleta na kena lutu fiko na kato oqo, e dua beka na meke,

e tukuni va oqo, na kisi oqori, na kisi mo ni raica, ni sa lutu mai e na dakui Viwa. E siwata tu na livaliva, na kisi ka lutu da vakaraica. Ko e dua na daunivucu mai Tailevu e vulica na meke oqo, ni kaya tiko o koya, ni kato oqo e lutu mai Yasawa. Qo keimami se ka lalai, keimami sa rogoca tu na meke o ya. Na kisi o ya au dau vakaraica, e sa lutu mai e na dakui Viwa. E siwata tu na livaliva, na veisikalutu e da vakaraica.

SA OTI.